

Piše: Džonatan Hajt

Intuitivni pas i njegov racionalni rep

Jedna od najvećih istina u psihologiji jeste ta da je um podeljen na delove koji se nekad sukobljavaju. (Bazična istina za knjigu *The Happiness Hypothesis / Hipoteza o sreći*.) Biti čovek znači osećati da vas nešto vuče u različitim pravcima i čuditi se - ponekad s užasom - svojoj nesposobnosti da kontrolirate sopstvene akcije. Rimski pesnik Ovidije živeo je u vreme kad su ljudi mislili da su bolesti uzrokovane neuravnoteženom žuču, ali je dovoljno poznao psihologiju da napiše lament jednog svog lika: „Nova preko volje sila pritiskuje, jedno mi ljubav svjetuje, a drugo razum. I vidim bolje i hvalim, ali za gorim idem.“ (*Meta-morfoze*, prev. Tomo Maretić, Dereta Beograd, 1991)

Antički mislioci dali su mnogo metafora za razumevanje ovog konflikta, ali malo koja je živopisnija od one u Platonovom dijalogu *Timaj*. Pripovedač, Timaj, objašnjava kako su bogovi stvorili univerzum, uključujući i nas. Timaj kaže da je stvaralac bog koji je savršen, ispunjavao svoj novi univerzum dušama - a šta bi u duši moglo biti savšenije od savršene racionalnosti? Dakle, nakon što je stvorio veliki broj savršenih, racionalnih duša, bog stvoritelj je odlučio da napravi pauzu, dodelivši poslednje delove svoje kreacije nekim nižim božanstvima. Božanstva su počela time što su obmotala duše u najsavršeniji oblik, loptu, što objašnjava zašto su naše glave manje-više okrugle. Ubrzo su shvatili da će se ove loptaste glave suočavati s poteškoćama dok se kotrljaju po neravnoj površini Zemlje. Tako su bogovi stvorili tela koja bi nosila glave i oživelu su svako telo drugom dušom, koja je izrazito inferiorna, jer nije ni racionalna niti besmrtna. Ta druga duša je sadržala...

...strašne strasti: pre svega, nasladu, taj tako snažan mamac zla, zatim bol, koji beži od dobra, pa još i neustrašivost i strah - dva nerazumna savetnika, neutaživu žudnju i varljivu nadu. Sve su smešali s nerazumnim opažanjem i težnjom za opasnim poduhvatima, i tako nužno sastavili smrtni deo duše. (Platon, *Timaj*, prev. Marjanca Pakiž, EIDOSV. Banja / Prosveta Beograd, 1995.) Užici, emocije, oseti... bili su nužna zla. Kako bi božanskoj glavi obezbedili malo odstojanja od razuzdanog tela i njegovog „nerazumnog savetovanja“ izmislili su vrat.

Razum nije ništa drugo do sluga strastima

Većina mitova o stvaranju u centar postavljaju pleme ili pretka, tako da čudno izgleda što se počast odaje mentalnoj sposobnosti - bar dok ne shvatite da mit ovog filozofa prikazuje filozofe u prilično dobrom svetlu. Oprav-

PLATON, HJUM I
DŽEFERSON
POKUŠALI SU DA
RAZUMEJU
DIZAJN
LJUDSKOG UMA
BEZ POMOĆI
NAJMOĆNIJEG
SREDSTVA IKAD
IZMIŠLJENOG ZA
RAZUMEVANJE
DIZAJNA ŽIVIH
BIĆA:
DARVINOVE
TEORIJE
EVOLUCIJE

dava njihovo konstantno angažovanje kao visokog sveštenstva razuma ili kao obestrašenih filozofa-kraljeva. To je najveća fantazija racionalista - strasti jesu i treba da budu sluga razumu, da preokrenemo Hjumovu formulaciju. Da ne bude neke sumnje u vezi s Platonovim preziorom prema strastima, Timaj dodaje da će čovek koji ovlada svojim emocijama živeti razumnim i pravednim životom i biće ponovo rođen u nebeskom raju veće sreće. Muškarac kojim ovladaju njegove strasti će se, međutim, reinkarnirati kao žena.

Zapadna filozofija je obožavala razum i bila nepoverljiva prema strastima hiljadama godina. (Solomon, 1993) Direktna linija vodi od Platona, preko Kanta do Lorensa Kolberga. Ovaj obožavalački stav ću u ovoj knjizi nazivati *racionalističkom zabudom*, jer kad grupa ljudi nešto posmatra kao sveto, članovi tog kulta gube sposobnost da o tome jasno razmišljaju. Moralnost vezuje i zaslepljuje. Istinski vernici produkuju pobožne fantazije koje se ne poklapaju s realnošću i u nekom trenutku neko naiđe da idola sruši s pijedestala. To je bio Hjumov projekat, njegova tvrdnja - filozofsko svetogrđe - da razum nije ništa drugo do sluga strastima. (Hjum je upotrebio reč *rob*, ja je prebacujem na manje uvredljiv i precizniji izraz *sluga*. Hjum je nadograđivao ideje drugih engleskih i škotskih sentimentalista, kao što su bili Frensis Hačeson i erl od Šaftsbrija.)

Tomas Džeferson je dao uravnoteženiji model odnosa između razuma i emocija. Godine 1786, kao američki ambasador u Francuskoj, on se zaljubio. Marija Kosvej bila je lepa dvadesetsedmogodišnja engleska umetnica koju je Džefersonu predstavio zajednički prijatelj. On i Kosvejeva su proveli nekoliko narednih sati radeći upravo ono što bi ljudi trebalo da rade da bi se ludo zaljubili. Šetali su Parizom, kao dvoje stranaca koji su imali sličan estetski ukus prema velikom gradu. Džeferson je otkazao svoje večernje sastanke, da bi taj susret mogao produžiti i u noć. Kosvejeva je bila udata, iako je to izgleda bio otvoreni brak, a istoričari ne znaju koliko daleko je ova romansa išla. (Džozef Elis, 1996) Ali muž Kosvejeve je ubrzo insistirao da svoju ženu povede nazad u Englesku, ostavljajući Džefersona u bolu.

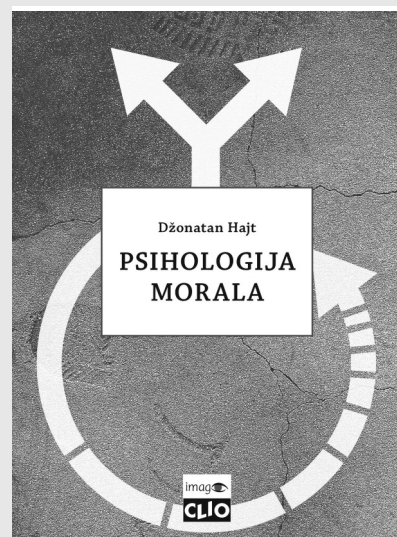
Da bi olakšao taj bol, Džeferson je napisao Kosvejevoj ljubavno pismo koristeći književni trik. Napisao je pismo u formi dijaloga između svoje glave i svog srca, koji su raspravljali o mudrosti insistiranja na „prijateljstvu“ čak iako je znao da se ono mora završiti. Džefersonova glava je platonski ideal razuma koji grdi srce što ih je oboje odvelo u nevolju. Srce moli glavu da se sažali nad njime, ali glava odgovara strogim tonom pridikovanja: „Sve na ovom svetu je stvar proračuna. Na jedan tas stavite uživanja koja objekat može ponuditi, ali stavite pošteno na drugi tas boli koje će uslediti i vidite koji će pretegnuti.“ (Džeferson, 1975/1786.)

Nakon što pretrpi zlostavljanje na pasivan način, srce se pokrene da sebe odbrani i da glavu postavi na pravo mesto - a to je bavljenje problemima koji se ne tiču ljudi: „Kad nam je priroda dodelila isto stanište, dala nam je zajedničko upravljanje njime. Tebi je dodelila polje nauke, a meni polje morala. Kad krug treba da bude četvrtast ili treba pratiti putanju komete, kad najveća snaga ili čvrstina najmanjeg otpora treba da se istraži, preuzmi problem, tvoj je. Na sličan način, uskratitvi tebi osećanja simpatije ili blagonaklonosti, ljubavi, prijateljstva, isključila te je iz njihove kontrole. Njima je prilagodila mehanizam srca. Moral je bio isuviše srčan za čovekovu sreću da bi se sa njim rizikovalo usled nesigurnih kombinacija glave. Ona je, dakle, osnovu postavila u osećanja, ne u nauku.“ (Isto.)

Tako sad imamo tri modela uma. Platon je rekao da bi razum *trebalo* da gospodari, čak i ako su filozofi jedini koji mogu dostići visok nivo u tome. (Platonov model u *Timaju*, kao i u *Fedru*, podrazumevao je da postoje tri dela duše: razum /u glavi/, duh /uključujući i želju za čašću, u grudima/ i apetit /ljubav prema užitku i novcu, u stomaku/. Ovo ću pojednostaviti kao model dvostrukog procesuiranja, suprotstavljajući razum /iznad vrata/ i dve vrste strasti /ispod njega./ Hjum je rekao da razum jeste i treba da bude sluga strastima. A Džeferson nudi treću opciju, u

Džonatan Hajt jedan je od najpametnijih i najkreativnijih psihologa na svetu, a njegova najnovija knjiga je izvanredno dostignuće - hrabro, briljantno i elokventno istraživanje najvažnijih pitanja današnjice. Promeniće način na koji razmišljate o liberalima i konzervativcima, ateizmu i religiji, dobru i zlu. Ovo je knjiga o kojoj će svi pričati“, napisao je, između ostalog, recenzent prof. dr Pol Blum o novoj knjizi „Psihologija morala -

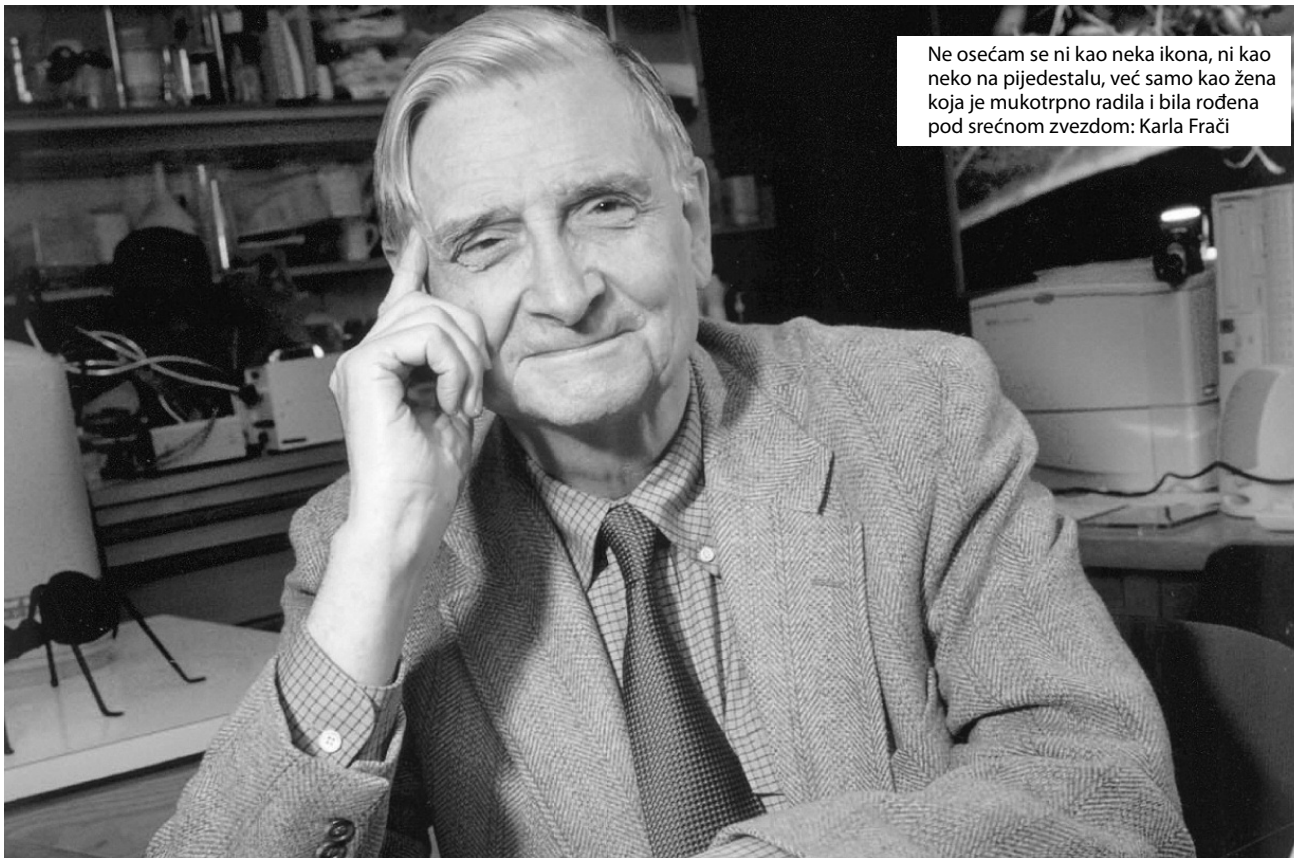
O pravičnom umu ili mogu li politika i religija podeliti dobre ljude“, koju je nedavno objavila beogradska IK Clio, u

prevodu sa engleskog Marine Vicanović.

Studija „Psihologija morala“ Džonatana Hajta, jednog od najeminentnijih psihologa današnjice, posvećena je pitanju zašto nam je toliko teško da se složimo, odnosno, zbog čega se toliko lako delimo u neprijateljske tabore, od kojih je svaki uveren u vlastitu ispravnost.

Danas, u dogovoru sa izdavačem, objavljuje delove iz te knjige. Oprema teksta je redakcijska.

Ne osećam se ni kao neka ikona, ni kao neko na pijedestalu, već samo kao žena koja je mukotrpno radila i bila rođena pod srećnom zvezdom: Karla Frači

Foto: Wikipedia / Jim Harrison

kojoj razum i osećanja jesu (i treba da budu) nezavisni suvladari, kao rimski imperatori, koji su podelili carstvo na istočnu i zapadnu polovinu. Ko je u pravu?

Vilsonovo proročanstvo

Platon, Hjum i Džeferson pokušali su da razumeju dizajn ljudskog uma bez pomoći najmoćnijeg sredstva ikad izmišljenog za razumevanje dizajna živih bića: Darvinove teorije evolucije. Darvin je bio fasciniran moralnošću zato što se svaki primer saradnje među živim stvorenjima morao usaglasiti sa njegovim opštim isticanjem suparništva i, opstanka najpodobnijih". (Čuvenu frazu skovao je Herbert Spenser, ali ju je koristio i Darvin.) Ponudio je nekoliko objašnjenja kako je moralnost mogla da evoluirala, a mnoga od njih isti emocije kao što je saosećanje, koje je smatrao „kamenom temeljcem“ socijalnih instinkata. (Darvin, 1998/1871. Više u *Čovekovo poreklo i spolno odabiranje*, prev. Nedeljko Divac, *Matica srpska* Novi Sad, 1977, Prim. prev.) Takođe je pisao o osećanjima stida i ponosa, koja su asocirana sa željom za dobrom reputacijom. Darvin je bio nativist kada je reč o moralnosti: smatrao je da nam je prirodna selekcija dala um u koji su unapred učitanе moralne emocije.

Ali kako su društvene nauke napredovale u XX veku, njihov kurs su promenila dva talasa moralizma koja su nativizam pretvorila u moralni prestup. Prvi je bio užasavanje antropologa, a i drugih, prema „socijalnom darvinizmu“ - ideji (koju je Darvin pokrenuo, ali je nije i podržao) da najuspešnije nacije, rase i pojedinci jesu najpodobniji. Stoga se davanje milostinje siromašnima meša u prirodno napredovanje evolucije: ono dozvoljava siromašnima da se razmnožavaju. (Ideju je razvio Herbert Spenser krajem XIX veka, ali ona seže do Tomasa Maltusa u XVIII veku. Darvin jeste verovao da se plemena takmiče s drugim plemenima, ali nije bio socijalni darvinista, prema mišljenju Dezmonda i Mura, 2009) Tvrdnju da su neke rase urođeno superiorne u odnosu na druge kasnije je zagovarao Hitler, a ako je Hitler bio nativista, onda su svi nativisti nacisti. Ovaj zaključak je nelogičan, ali ima smisla na emocionalnom planu, ako vam se ne dopada nativizam. (Hitler je bio i vegetarijanac, ali niko ne bi tvrdio da je neko nacista ako je vegetarijanac.)

Drugi talas moralizma bio je radikalna politika koja je preplavila univerzitete u Americi, Evropi i Latinskoj Americi 1960-ih i 1970-ih godina. Radikalni reformatori obično žele da veruju kako je ljudska priroda *prazna tabla* (*tabula rasa*) na kojoj se može iscrutati bilo kakva utopijska vizija. Ako je evolucija muškarcima i ženama dala različite želje i veštine, na primer, to bi predstavljalo prepreku ostvarivanju rodne jednakosti u mnogim profesijama. Ako bi se nativizam mogao upotrebiti da opravda postojeće strukture moći, onda nativizam mora da nije tačan. (Ovo je ponovo logička greška, ali to je način na koji moralizatorski um funkcioniše.)

Naučnik koji izučava kognitivne procese Stiven Pinker, student na *Harvardu* 1970-ih, u svojoj knjizi iz 2002. *The Blank Slate: The Modern Denial of Human Nature* (*Prazna tabla: savremeno poricanje ljudske prirode*) opisuje načine na koje su naučnici izneverili vrednosti nauke kako bi održali svoju lojalnost prema progresivnom pokretu. Naučnici su postali „moralni egzibicionisti“ u sali za predavanja dok su demonizovali svoje kolege naučnike i tražili od svojih studenata da procenjuju ideje ne na osnovu njihove istinito-

sti, već na osnovu njihove konzistentnosti s progresivnim idealima, kao što su rasna i rodna jednakost. (Pinker, 2002.)

Izdaja nauke bila je najočiglednija u napadima na Edvarda Vilsona, dugogodišnjeg izučavaoca mrava i ekosistema. Godine 1975. on je objavio knjigu *Sociobiology: The New Synthesis* (*Sociobiologija: nova sinteza*). Knjiga je istraživala kako je prirodna selekcija, koja je nesporno oblikovala tela životinja, oblikovala i njihovo ponašanje. To nije bilo kontroverzno, ali je Vilson smelo, u svom poslednjem poglavlju naveo da je prirodna selekcija uticala takođe i na *ljudsko* ponašanje. Vilson je verovao u postojanje nečega što je ljudska priroda i u to da ljudska priroda ograničava opseg onoga što možemo postići kad gajimo svoju decu ili dizajniramo nove društvene institucije.

Vilson je ovu ideju ilustrovao kroz etiku. Bio je profesor na *Harvardu*, zajedno sa Lorensom Kolbergom i filozofom Džonom Rolsom, tako da je bio dobro upoznat s njihovim racionalističkim teoretisanjem o pravima i pravdi. Vilsonu je izgledalo jasno da je ono što su racionalisti *zaista* radili bilo generisanje pametnih opravdanja za moralne intuicije koje su se najbolje mogle objasniti evolucijom. Veruju li ljudi u ljudska prava zato što ta prava zaista postoje, kao matematičke istine, leže na kosmičkoj polici pored *Pitagorine teoreme* i samo čekaju da ih racionalisti platonisti otkriju? Ili ljudi osećaju odvratnost i saosećanje kad čitaju izveštaje o mučenjima i onda izmišljaju priču o univerzalnim pravima kako bi opravdali svoja osećanja?

Vilson je stao na stranu Hjuma. Tvrdio je da su filozofi morala zapravo fabrikovali opravdanja nakon što su „konsultovali emotivne centre“ u svom mozgu. (Prorokče Vilsonove reči: „Filozofi morala intuitivno zaključuju o deontološkim kanonima moralnosti time što konsultuju emotivne centre u sopstvenom hipotalamičko-limbičkom sistemu. Ovo važi i za zagovaraoce razvojne teorije /kao što je Kolberg/, čak i kad su najobjektivniji. Samo interpretiranjem aktivnosti emotivnih centara kao biološke adaptacije može se dešifrovati značenje kanona“, 1975) Predvideo je da će se izučavanje etike filozofima uskoro oteti iz ruku i „biologizovati“ ili će se veštački ugruravati u nauku o ljudskoj prirodi koja je u povelju. Takva povezanost filozofije, biologije i evolucije bila bi primer „nove sinteze“ o kojoj je Vilson sanjao i

ZAPADNA FILOZOFIJA JE OBOŽAVALA RAZUM I BILA NEPOVERLJIVA PREMA STRASTIMA HILJADAMA GODINA. DIREKTNA LINIJA VODI OD PLATONA, PREKO KANTA DO LORENSA KOLBERGA. OVAJ OBOŽAVALAČKI STAV ĆU U OVOJ KNJIZI NAZIVATI „RACIONALISTIČKOM ZABLUDOM“, JER KAD GRUPE LJUDI NEŠTO POSMATRA KAO SVETO, ČLANOVI TOG KULTA GUBE SPOSOBNOST DA O TOME JASNO RAZMIŠLJAJU. MORALNOST VEZUJE I ZASLEPLJUJE. ISTINSKI VERNICI PRODUKUJU POBOŽNE FANTAZIJE KOJE SE NE POKLAPAJU S REALNOŠĆU I U NEKOM TRENUTKU NEKO NAĐE DA IDOLA SRUŠI S PIJEDESTALA

koju je kasnije nazivao *usaglašavanje* - „spajanje“ ideja kako bi se stvorio jedinstven korpus znanja (Wilson, 1998.)

Proroci postavljaju izazove pred status kvo, često navlačeći mržnju onih koji imaju moć. Vilson stoga zaslužuje da se nazove prorokom psihologije morala. Bio je strogo kritikovan. (Vodeći biolozi, kao što su Stiven Džej Guld i Ričard Levontin pisali su ljutite kritike protiv sociobiologije koje su eksplicitno povezivale nauku i političku agendu društvene pravde.) Prozivan je fašistom, što je (nekima) opravdavalu optužbu da je bio rasista, što je (nekima) opravdavalu pokušaje njegovog sprečavanja da govori u javnosti. Demonstranti koji su pokušali da ometaju jedan od njegovih naučnih govora uzvikivali su: „Rasisto Vilson, ne možeš se sakriti, optužujemo te za genocid“. (Videti: Pinker, 2002)

Emotivne devedesete

Kad sam krenuo na studije 1987, napadi su prestali i sociobiologija je bila diskreditovana, barem sam ja to tako shvatio. Psihologija morala nije se odnosila na razvijene emocije, nego na razvoj rezonovanja i obradu informacija. (Izuzetak od ove izjave bio je rad o empatiji Martina Hofmana, npr: Hofman, 1982)

Pa ipak, kad sam tragao izvan psihologije, pronašao sam mnogo divnih knjiga o emocionalnoj osnovi moralnosti, na primer, *Good Natured: The Origins of Right and Wrong in Humans and Other Animals* (*Dobre prirode: poreklo dobrog i lošeg kod ljudi i drugih životinja*) Fransa de Vala. De Val nije tvrdio da šimpanze imaju moral već samo da šimpanze (i drugi majmuni) poseduju najviše psiholoških elemenata koje ljudska bića koriste za konstruisanje moralnih sistema i zajednica. Ovi elementi su u velikoj meri emocionalni, kao što su osećanja simpatije, straha, ljutnje i naklonosti.

Pročitao sam i *Descartes' Error* (*Dekartova greška*), neuro-naučnika Antonija Damazija (1994), koji je primetio neobičan obrazac simptoma kod pacijenata koji su pretrpeli oštećenje mozga u jednom konkretnom delu mozga - ventromedijalnom (npr. donji, srednji deo) prefrontalnom korteksu (skraćeno vmPFC). Njihova emocionalnost je padala gotovo do nule. Oni su mogli gledati najradosnije ili najgroznije fotografije, a da ništa ne oseće. Zadržali su puno znanje o tome šta je dobro, a šta loše i nisu pokazivali opadanje IQ. Čak su postizali i dobre rezultate na *Kolbergovim testovima moralnog rezonovanja*. Pa ipak, kad su dolazili u situacije gde treba da donesu odluku u svom ličnom životu i na poslu, donosili bi ili glupave odluke ili nikakve. Otudili su se od svojih porodica i poslodavaca, a život im se raspadao. Damaziova interpretacija bila je da su intuitivna osećanja i telesne reakcije *nephodne* za racionalno razmišljanje i da je jedan od zadataka ventromedijalnog prefrontalnog korteksa taj da integriše te intuitivne osećaje u čovekova svesna promišljanja. Kad vagate prednosti i nedostatke ubistva svojih roditelja... to čak i ne možete, zbog osećanja užasa koja naviru u vaš vmPFC.

Ali Damaziovi pacijenti su mogli razmišljati o bilo čemu, bez emocionalnih filtriranja ili bojenja. Kad je vmPFC isključen, svaka opcija izgleda jednako dobra kao i svaka druga. Jedinu način da se donese odluka bilo je da se ispita svaka opcija, odmere razlozi za i protiv koristeći svesno, verbalno rezonovanje. Ako ste ikad kupovali neki uređaj u vezi s kojim ne osećate nikakva osećanja, recimo - mašinu za pranje veša, znate koliko to može biti teško kada postoji više od šest ili sedam opcija (što je kapacitet naše kratkoročne memorije). Zamislite samo kakav bi vam život bio ako bi u svakom trenutku odabir prave stvari koju ćete uraditi ili reći bio kao da birate najbolju veš-mašinu između deset ponuđenih, i to se dešava iz dana u dan. I vi biste donosili glupave odluke.

Damaziovi nalazi bili su antiplatonistički koliko god su to mogli biti. Ovde su bili ljudi kojima je oštećenje mozga u suštini isključilo komunikaciju između racionalne duše i uskomešanih telesnih strasti (čija osnova, što je Platonu bilo nepoznato, nije ležala u srcu i stomaku, već u regijama mozga zaduženim za emocije). Nema više tih „strašnih i neizbežnih strasti“, tih „nerazumnih savetnika“ koji navode racionalnu dušu na stranputicu. Ipak, rezultat ovog razdvajanja nije bio oslobađanje razuma od robovanja strastima. Otkriće da rezonovanje *zahteva* strasti bilo je šokantno. Džefersonov model se bolje uklapa: kad je jedan od suvladara nokautiran i drugi pokušava da vlada carstvom samostalno, on nije dorastao tom zadatku.

Ako bi Džefersonov model bio tačan, međutim, onda bi Damaziovi pacijenti trebalo i dalje da dobro napreduju u onom delu života kojim je uvek vladala glava. Ipak, narušenost donošenja odluka, čak i u čisto analitičkim i organizacijskim zadacima bila je sveprisutna. Glava ne može da obavlja čak ni poslove glave, bez srca. Tako da se u ove slučajeve najbolje uklapa Hjumov model: kad gazda (strasti) padne mrtav, sluga (razum) nema ni sposobnosti ni želje da održava gazdinstvo. Sve po njoj. ■